

רחל אילון - כוכבא

השפעתם של הלולב והאתרוג זה על זה

פתיחה

- א. סדר ומבנה במשנה סוכה פרק שלישי
- ב. אגודת הלולב עם ההדס והערבה, והאתרוג בנפרד
- ג. השפעות הדדיות בין האתרוג לבין הלולב
  1. אתרוג - פרי עץ הדר
  - א. ארבעה מינים יבשים
  - ב. ארבעה מינים שלמים ולא חסרים
  2. לולב הדס וערבה
  - א. נטילת ארבעת המינים כשראשיהם כלפי מעלה
  - ב. הצמדת האתרוג לאגד הלולב, ההדס והערבה
  - ד. "מי בראש?" - אגד הלולב, ההדס והערבה או האתרוג
    1. אגד הלולב, ההדס והערבה ביד ימין והאתרוג ביד שמאל
    2. ברכת "על נטילת לולב" על כל ארבעת המינים
    - א. במינו גבוה מכולן
    - ב. הואיל וכולן סמוכין לו

סיכום

פתיחה

התורה מצווה לקחת ארבעה מינים ביום הראשון של חג הסוכות:

וְלָקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים וְעֶנְף עֵץ עָבֹת וְעַרְבֵי נָחַל
וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים.

(ויקרא כ"ג, מ)

מאמר זה יעסוק בקשרים ובדמיון שבין לולב לאתרוג בהלכות שנלמדו זה מזה, אך לא בהלכות הדס וערבה.

א. סדר ומבנה במשנה סוכה פרק שלישי

בפרק ג' של מסכת סוכה מופיעות שתי קריאות למילה לולב: 1. לולב: מין אחד מבין ארבעת המינים - כפות תמרים (סוכה פ"ג משניות א-ז). 2. לולב: שם הכולל גם את ההדס והערבה (שם ג, ח) או את כל ארבעת המינים; "מצות לולב" (שם פ"ג משניות ט-טו; שם פ"ד משניות א, ב, ד, ז).¹

הפרק מורכב מחמש עשרה משניות ומחולק לשתי מחציות: בכל מחצית שבע משניות, וביניהן משנה ח שהיא ה"ציר מרכזי". כל מחצית מחולקת גם היא לשתי מחציות ומשנה מפרידה ביניהן.

מחצית ראשונה: בשלוש המשניות הראשונות פירוט הדינים הנוגעים לכשרות שלושה מבין ארבעת המינים: לולב, הדס וערבה. משניות אלו דומות זו לזו בלשונן ובמבנה שלהן. הדיון במשנה ד הוא בכמות שנוטלים מכל מין. במשנה זו נזכר לראשונה האתרוג. בשלוש המשניות הסוגרות את המחצית הראשונה (שם משניות ה-ז), פירוט דינים הנוגעים לאתרוג, וגם הן פותחות באותו מבנה שהופיע בשלוש המשניות הראשונות. סך המשניות העוסקות בדיני האתרוג שווה לסך המשניות העוסקות בדיני לולב, הדס וערבה.

במשנה האמצעית של הפרק (משנה ח) עיסוק בדין אגד הלולב.

מחצית שנייה: שלוש המשניות הראשונות (משניות ט-יא) עוסקות בדיני הלל ובנענוע ארבעת המינים בהלל. המשנה האמצעית (משנה יב) עוסקת בדיני נטילת ארבעת המינים בזמן הבית ובתקנה של רבן יוחנן בן זכאי ליטול ארבעת המינים לאחר החורבן בימי החג. שלוש המשניות האחרונות (משניות יג-טו) עוסקות בדיני נטילת ארבעת המינים בשבת וביום טוב.²

יש לשים לב למקום החשוב שיש לעיסוק בדינים הקשורים לכשרות האתרוג. שלוש משניות עוסקות אך רק בדיני אתרוג, והעיסוק בדיני אתרוג נפרד מהרצף של שלושת המינים האחרים. הרב עמנואל חי ריקי עמד על כך, והסביר:

1 גם לערבה הגדרה דומה. הערבה היא מין אחד מבין ארבעת המינים (סוכה פ"ג משניות ג-ד), והיא שם ל"מצוות ערבה" שמקיימים ביום השביעי של סוכות (שם פ"ד משניות א-ה). וכן מובא בתורת כהנים (אמור פרשה יב טז): "אבא שאול אומר: 'ערבי נחל' (ויקרא כ"ג, מ) - שנים: ערבה ללולב, וערבה למקדש". כאמור, לא נעסוק במאמר זה בערבה.

2 על מבנה המסכת ראו: שמואל וזאב ספראי, משנת ארץ ישראל - מסכת סוכה, עמ' 27-28. המשנה הראשונה והמשנה האחרונה בפרק מתקשרות זו לזו ותוחמות את היחידה, כשהן מזכירות את הצורך ב"לנענע". ראו: אברהם וולפיש, "שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם", נטועים, א (תשנ"ד), עמ' 33-60 בנספח.

הא דלא הקדים למשנה זו "אתרוג הגזול וכו'", הוא משום דצריך להאריך בו הרבה יותר משאר המינים. ועוד אפשר דרמז לנו בזה, דאף כי האתרוג הוא עם שאר המינים בעת קיום המצוה באחדות, מכל מקום אינו עמהם באגודה אחת. וליודע שרשו הכמוס טעמו פשוט למה נשתנה הוא משאר המינים.³

שני הסברים לשאלה מדוע הדיון בדיני אתרוג נפרד משאר המינים: האחד, הלכות האתרוג רבות יותר. ההסבר השני מהותי יותר, ומרמז על הנפרדות והשונות של האתרוג גם בעת קיום המצווה כיון שאיננו חלק מהאגד.

באשר למבנה הפרק - שתי המחציות עומדות זו מול זו. המחצית הראשונה עוסקת בפרטי דינים הנוגעים לכל אחד מארבעת המינים. במחצית השנייה ארבעת המינים הם יחידה אחת המכונה "לולב".⁴

הציר המרכזי הוא המשנה העוסקת באגד הלולב. המשנה "יוצרת" שתי תנועות הפוכות. מחד גיסא, היא מבדילה בין שני חלקי הפרק ומדגישה את ההבדלים ביניהם. מאידך גיסא, האגד יוצר את האפשרות לחבר את המינים וכגוף אחד לעמוד לפני ה' ולהלל בהם. גם האגד עצמו, כפי שנראה, יוצר את שתי התנועות: הוא מדגיש את ההבדל בין שלושת המינים לאתרוג,⁵ והוא 'מאציל' תכונות מהאתרוג גם על שלושת המינים האחרים וכך מחבר את הארבעה.⁶

3 הון עשיר, סוכה ג, ד.

4 גם בתוספתא בסוכה יש שתי משמעויות למילה 'לולב'. לולב כמין מבין הארבעה מינים ולולב כשם כולל לכל ארבעת המינים. בתוספתא סוכה (ליברמן) פ"ב הלכות ז-ט, הלולב הוא מין מבין ארבעה מינים, ואילו שם הלכות י-יא, וכן שם ג, א, הלולב הוא שם כולל לארבעת המינים. הלולב כשם כולל מופיע במשניות נוספות במסכתות אחרות (ביצה א, ה; ראש השנה ד, ג; מגילה ב, ה; נדרים ב, ב; מעילה ג, ז. תוספתא ברכות (ליברמן) ג, יט; ברכות ו, י; תרומות א, י; שבת א, ז; שבת ב, י; חגיגה א, ב; שקלים ב, יד; נדרים א, ה; קדושין א, י; בבא בתרא ח, יד. במשנה (מנחות ג, ו) מפורט יותר: "ארבעה שבלולב". יש מקומות שבהם מופיע ביטוי רחב יותר: "ארבעת מינין שבלולב" (ירושלמי ברכות ה, ב; בבלי סוכה לא ע"א [אם כי בתוספתא סוכה (ליברמן) ב, ח, שמובאת בבבלי בסוכה שם, הגרסה היא: "ארבעת מינין הללו"]). גם בדברי האמוראים בנמרא יש התייחסות כזו: "ועץ עבות ללולב" (סוכה יב ע"א).

5 ראו עוד: הרב חיים כהן ('החלבן'), טללי חיים - סוכות, רמת השרון תשע"ד, עמ' תריד-תריט.

6 גם הרמב"ם בספר המצוות (עשה קסט) מכנה את המצווה "מצוות לולב": "שצונו ליטול לולב ולשמוח בו לפני ה' שבעת ימים". במנין המצוות הקצר כתב: "ליטול לולב". במנין המצוות בפתיחה להלכות לולב (הל' שופר וסוכה ולולב הקדמה) כתב: "ליטול לולב במקדש כל שבעת ימי החג". כשהרמב"ם פרט את הלכות ארבעת המינים הוא התחיל בלולב (שם פ"ז ה"א): "כפות תמרים האמורות בתורה הן חריות של דקל... והוא הנקרא לולב". בהמשך (שם הל' ב-ד) כתב על המינים האחרים ובסדר הבא: אתרוג, הדס, ערבה. לאחר שהרמב"ם תיאר את ארבעת המינים הוא כתב (שם ה"ה): "ארבעה מינין אלו מצוה אחת הן ומעכבין זה את זה. וכולן נקראים מצות לולב". יש להוסיף שהרמב"ם כלל את הלכות שופר, סוכה וארבעה מינים ברצף אחד: הלכות שופר בפרקים א-ג, הלכות סוכה בפרקים ד-ו, והלכות לולב בפרקים ז-ח. יושם לב שגם כאן הכותרת היא הלכות לולב ולא הלכות ארבעת המינים.

ב. אגודת הלולב עם ההדס והערבה, והאתרוג בנפרד

המשנה בסוכה (ג, ח) היא המשנה שבה נאמר שיש לאגד את הלולב עם ההדס והערבה:

אין אוגדין את הלולב⁷ אלא במינו, דברי רבי יהודה.⁸ רבי מאיר אומר: אפילו במשיחה.

אמר רבי מאיר: מעשה באנשי ירושלים שהיו אוגדין את לולביהן בגימוניות של זהב.

אמרו לו:⁹ במינו היו אוגדין אותו מלמטה.

מוסכם על הכל שיש לאגד את הלולב, ונושא הדין העיקרי במשנה אודות אגד הלולב הוא בשאלה במה אוגדים את הלולב. אך בתוספתא מופיעה מחלוקת בין תנא קמא לבין ר' יהודה בשאלה העקרונית האם יש לאגוד את הלולב, ואחר כך הובאה המחלוקת במה אוגדים הלולב:

לולב, בין אגוד בין שאינו אגוד כשר.

ר' יהודה אומר: אגוד כשר, ושאינו אגוד פסול.

לא יאגדנו ביום טוב, אבל נוטל הימנו שרביט ואגודו.

אין אוגדין את הלולב אלא במינו, דברי ר' יהודה.

ר' מאיר אומר אפילו במשיחה.

אמר ר' מאיר: מעשה באנשי ירושלים שהיו אוגדין את לולביהן בגימוניות של זהב.

אמרו לו: משם ראייה? אף הן היו אוגדין אותו במינו מלמטה.

(תוספתא סוכה (ליברמן) ב, י)

הגמרא (סוכה יא ע"ב ומקבילות) דנה בדין האגד של הלולב. בתחילה מובאת מחלוקת ר' יהודה וחכמים כפי שהיא מובאת בתוספתא, ואחר כך דנה הגמרא בתוכן המחלוקת:

דתניא: לולב, בין אגוד בין שאינו אגוד - כשר.

רבי יהודה אומר: אגוד - כשר, שאינו אגוד - פסול.

7 כך פירש רש"י (סוכה לא ע"א ד"ה אין) את דברי המשנה: "אין אוגדין את הלולב - האי לולב היינו הושענא, כולהו שלשה המינים יחד".

8 לפי ר' יהודה יש לאגד גם את הלולב עצמו (משנה סוכה ג, א), וטעמו מוסבר בגמרא בסוכה לא ע"א.

9 בכת"י נאפולי הגירסה היא: "אמר לו ר' יהודה משם ראייה? ממינו היו אוגדין אותו מלמטה". אך ברוב כתבי היד משפט זה אינו מופיע.

מאי טעמא דרבי יהודה? יליף לקיחה לקיחה מאגודת אזוב. כתיב התם "ולקחתם אגדת אזוב" (שמות י"ב, כב), וכתיב הכא "ולקחתם לכם ביום הראשון" (ויקרא כ"ג, ז), מה להלן באגודה - אף כאן נמי באגודה. ורבנן? לקיחה מלקיחה לא ילפינן. כמאן אזלא הא דתנאי: לולב מצוה לאוגדו, ואם לא אגדו - כשר. אי רבי יהודה - כי לא אגדו אמאי כשר? אי רבנן - אמאי מצוה? לעולם רבנן היא, ומשום שנאמר "זה אלי ואנוהו" (שמות ט"ו, ב) - התנאה לפניו במצות.

רבי יהודה סובר שאגד הלולב מעכב, ובלי אגד, הלולב פסול. בגמרא מוסבר שר' יהודה למד גזרה שווה מאגודת אזוב שבה משכו בדם את המשקוף והמזוזות בפסח מצרים.¹⁰ חכמים חולקים וסוברים שאגד הלולב לא מעכב, ואדם יוצא ידי חובה גם אם הלולב ההדס והערבה אינם אגודים. אך "מצוה לאוגדו" מטעם: "זה אלי ואנוהו" - התנאה לפניו במצות. הנימוק הוא "הידור מצווה".

יוצא אפוא שיש הסכמה בין ר' יהודה לר' מאיר, שהלולב מאוגד עם ההדס והערבה. לפי ר' יהודה חובה לאגד את הלולב, כי זו כוונת התורה במילה "ולקחתם",¹¹ ולפי

---

10 הפרשנים התקשו כיצד ידע משה שצריך לעשות אגודה מהאזוב אף שה' לא ציווהו על כך. רבי עובדיה מברטנורא (שמות י"ב, כב) מציע שמה שמדדו למד זאת מהפסוק "ואגודתו על ארץ יסדה" שמלמד ששלושה חלקים נקראים אגודה. גם באגודת הלולב מובא פסוק זה (מנחות כז ע"א) ומלמד שצריך לקחת את ארבעת המינים יחד. נראה שיש שתי אפשרויות ללמוד מהפסוק האם אגודת הלולב כוללת גם את האתרוג או רק את הלולב, ההדס והערבה (כלומר שלושה חלקים בלבד).

11 אף שבגמרא לא נפסק כרבי יהודה שהלולב עצמו צריך אגד, להלכה נוהגים האשכנזים לקשור את הלולב בשלושה קשרים. וכך כתב הרמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים, סי' תרנא סעי' א): "ויש שכתבו לעשות בלולב ג' קשרים, וכן נוהגין". הט"ז (שם ס"ק א) העיר: "אין לזה מקור מן הגמרא. דאף לרבי יהודה דסבירה ליה לולב צריך אגד היינו הג' מינים ביחד, ורבנן סבירה ליה דאין צריך לאגדם ביחד אלא מכח נוי שנאמר 'זה אלי ואנוהו'. אבל הקשרים שבלולב עצמו אין בזה שום מצוה. אלא דהמרדכי (הרב מרדכי ב"ר הלל הכהן, ספר המרדכי, סוכה רמז תשנא) כתב בשם ראב"ה (חלק ב הלכות לולב סימן תרנט) שמעתי כפת חסר וו, משום דו' ימים קשור ודומה לכף אחד, ובוים הז' מתירין אותו". כוונת הראב"ה היא שבפסוק כתוב "כפת תמרים" חסר ו', ואף שהקרי הוא כפות תמרים ברבים, בכתיב נראה שהכוונה לכף תמר אחד בלבד (סוכה לב ע"א). הדרשן מסביר שהו' החסרה מסמלת את ששת הימים שבהם הלולב נאגד, ובעצם נראה שיש רק עלה אחד - כף אחת. ביום השביעי מתירין את הקשר ואז רואים שהלולב הוא בעצם כפה המורכבת מעלים רבים, פתוחים ככף יד. כלומר, ביום השביעי בהושענא רבה מסירים את הקשרים כדי לנענע בו כשעליו פרוזים (שולחן ערוך, אורח חיים, סי' תרסד סעי' א: הרב יואל סירקיש, בית חדש, אורח חיים, סי' תרסד סעי' א). הלולב משתחרר מה"מאסר" שלו, הוא מתפתח ומתבגר ומביא לידי ביטוי את מלא כוחו ורבגוניותו. רש"י (סוכה לא ע"א ד"ה כפות) מפרש: "כפות - לשון אסירה" כלומר הלולב במאסר, הוא קשור ומוהדק.

חכמים זו רק רשות, משום הידור מצווה. משנה זו היא אכן נקודת החיבור של שלושת המינים באגד אחד.¹²

אגד שלושת המינים - לולב, הדס וערבה - נזכר בגמרא בהקשר נוסף. במשנה בסוכה (ג, ד), נחלקו תנאים מה הכמות שיש ליטול מכל מין:

רבי ישמעאל אומר: שלשה הדסים, ושתי ערבות, לולב אחד, ואתרוג אחד אפילו שנים קטומים ואחד אינו קטום.

רבי טרפון אומר: אפילו שלשתן קטומים.

רבי עקיבא אומר: כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד וערבה אחת.

במדרש ההלכה (תורת כהנים אמור פרשה יב טז; סוכה לד ע"ב) הובאה דעתו של ר' עקיבא ואחר כך אמירה של ר' אליעזר:

רבי עקיבא אומר: כשם שלולב אחד ואתרוג אחד כך הדס אחד וערבה אחת.

אמר לו רבי אליעזר: יכול יהא אתרוג עמהן באגודה אחת? אמרת: וכי נאמר פרי עץ הדר וכפת תמרים? והלא לא נאמר אלא "כפת".

רבי אליעזר הדגיש שהאתרוג אינו באגודה עם שאר המינים, וכפי שמופיע בלשון הפסוק: "פְּרִי עֵץ הָדָר, כַּפֹּת תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עֵבֶת וְעֵרְבֵי נָחַל" (ויקרא כ"ג, מ); אין ו' החיבור בין המיילים "פרי עץ הדר" למילים "כפת תמרים", בשונה מההדס והערבה המחוברים בו' החיבור לכפת תמרים ולכן הם מאוגדים זה בזה.

מבנה המשניות בפרק דומה למבנה הפסוק במובן זה שהדיון באתרוג נפרד מהדיון על שלושה המינים האחרים. אלא שבפסוק האתרוג נזכר ראשון, ואחריו שלושת המינים, ואילו במשנה מוזכרים קודם שלושת המינים כשהלולב בראש, ואחר כך הדיון על אודות האתרוג. לפנינו אם כן שתי קבוצות בארבעת המינים: לולב, הדס וערבה המאוגדים, למול האתרוג שנסמך ומוצמד אליהם בעת הנטילה.¹³

12 יש לציין שהדיון בגמרא בפרקנו (סוכה לג ע"א) בעמדותיהם ובטעמיהם של ר' יהודה ור' מאיר מופיע לאחר משנה ב, ובעקבות דין בהלכות הדס. לאחר משנה ח מנמק רבא בגמרא (סוכה לו ע"ב) את טעמו של ר' יהודה במשנה שלולב צריך אגד.

13 הרב יעקב סקילי (תורת המנחה, דרשה פג) פירש שהאתרוג הוא סמל לאישה שנפרדת מהאיש, שהוא הלולב, אבל יש והם מתאחדים "והיו לבשר אחד". ראו עוד: הרב משה בן מכיר, סדר היום, כוונת הלולב ואגודתו.

ג. השפעות הדדיות בין האתרוג לבין הלולב

להלן נבדוק איך כל אחד מהצדדים - הלולב המאוגד עם ההדס והערבה, וכן האתרוג, משפיעים זה על זה מהבחינה ההלכתית.

1. אתרוג - פרי עץ הדר

האתרוג מוגדר בתורה: "פרי עץ הדר" (ויקרא כ"ג, מ). בגמרא (סוכה לה ע"א) מופיעות שלוש דרשות על המילה "הדר":

רבי אומר: אל תקרי "הדר" אלא הדיר, מה דיר זה - יש בו גדולים וקטנים, תמימים ובעלי מומין, הכי נמי [...] עד שבאין קטנים עדיין גדולים קיימים. רבי אבהו אמר: [...] "הדר" - דבר שדר באילנו משנה לשנה. בן עזאי אומר: אל תקרי "הדר" אלא הדור שכן בלשון יווני קורין למים [...] ואיזו היא שגדל על כל מים - הוי אומר זה אתרוג.

דרשות אלו הן ייחודיות לאתרוג, ואכן הביטוי: "הדר" נאמר בתורה אך ורק בהקשר של אתרוג. חכמים החילו את חובת ה"הדר" גם ביחס למינים האחרים שבמצווה זו. להלן מספר אזכורים לצורך ב"הדר" גם במינים האחרים.

א. ארבעה מינים יבשים

במשנה (סוכה ג, א) נאמר על לולב: "לולב [...] היבש פסול". בסתמא דגמרא לאחר המשנה מופיע טעם מדוע לולב יבש פסול: "יבש - הדר בעינן, וליכא". גם משמו של רבי אמי, אמורא ארץ ישראל, נזכר שלולב יבש פסול "מפני שאין הדר" (סוכה ל ע"א).

דין לולב היבש מוצג במשנה כהלכה מוסכמת, אך בגמרא (סוכה לא ע"א) הובאה ברייתא ובה מופיע שר' יהודה חולק: "תנא: יבש פסול. רבי יהודה מכשיר". רבא הציע להסביר את המחלוקת בלולב היבש, בשאלה האם מקישים מאתרוג ללולב. לדעת חכמים גם לולב צריך "הדר",¹⁴ ואילו לדעת רבי יהודה לא מקישים מאתרוג ללולב ולכן

---

14 רש"י בפירושו על המשנה בסוכה (בבלי סוכה כט ע"ב ד"ה יבש), פירש שלולב יבש פסול: "דבעינן מצוה מהודרת דכתיב 'ואנוהו' (שמות ט"ו, ב)". התוספות (שם ד"ה לולב) העירו שהנימוק בגמרא הוא מפני שמקישים לולב לאתרוג, ולא מצד "זה אלי ואנוהו", "דאין ואנוהו אלא לכתחלה ולא מיפסל בהכי".

לולב יבש כשר כי הוא לא צריך "הדר".¹⁵ הגמרא תמחה על כך: "ובלולב לא בעי ר' יהודה הדר?" והקשתה מכך שר' יהודה מחייב לאגד לולב שעליו נפרדו, וההנחה שיש לעשות כן לפי ר' יהודה מפני שגם בלולב צריך "הדר". תשובת הגמרא היא שר' יהודה מחייב זאת מסיבה אחרת: "כפות תמרים" - כפות, ואם היה פרוד יכפתנו.

לא זו בלבד אלא שהגמרא (סוכה לא ע"ב) ערערה גם על ההנחה שר' יהודה מסכים שהאתרוג צריך "הדר". הגמרא הסבירה שרבי יהודה פוסל אתרוג יבש, קטן מאד או בצבע כרתי, לא מצד "הדר" אלא מצד "לא גמר פירא". כלומר, המוקד של "פרי עץ הדר" הוא דווקא המילה "פרי" ולא המילה "הדר". שאלה הגמרא, אם כך "ואלא לרבי יהודה הא כתיב 'הדר'?" (סוכה לא ע"ב) - מה פירושו של ר' יהודה למילה "הדר" הנזכרת בפסוק בהקשר של אתרוג? תשובת הגמרא היא: "ההוא הדר באילנו משנה לשנה".

בלולב הדגיש רבי יהודה את לשון הפסוק "כפות", ומדבריו למדו רבינא ורב אשי (סוכה לב ע"א) שדווקא הלולב הוא החלק מעץ התמר שבו ישתמשו למצווה. הם הציעו לקחת חלקים אחרים בשלבי התפתחות מתקדמים יותר¹⁶ אך כיון שאי אפשר לכפותם כי העלים כבר קשים, נדחו הצעותיהם. נראה שרבי יהודה מדגיש את שלב ההתפתחות הבוטנית של המינים. הלולב צריך להיות צעיר ואילו האתרוג צריך להיות פרי מוגמר. כך גם הוא הסביר את המילה הדר באתרוג, "הדר באילנו משנה לשנה" (סוכה לא ע"ב), זהו תיאור בוטני של סוג הצמח ולא תיאור של המראה שלו.

הדיון עד כאן היה בשיטת ר' יהודה, אך על פי חכמים הגמרא לא נסוגה מההסבר המהותי לשיטת חכמים שפסול יובש (וכן גם בהדס ובערבה) הוא בשל הצורך שארבעת המינים יהיו "הדר".¹⁷

בתלמוד ירושלמי (סוכה ג, א) מובא טעם אחר לפסול יבש:

יבש פסול. רבי אבין בשם רבי יודה בר פזי: היבש פסול על שם "לא המתים יהללו יה" (תהילים קט"ו, יז). תני בשם ר' יודה היבש עצמו כשר.

15 עיינו תוספות (סוכה לא ע"א ד"ה ור"י סבר), שהציעו שרבי יהודה סובר שהדר רלוונטי דווקא בפירות ולכן אי אפשר להקיש ללולב "ושמא קסבר לא שייך לשון הדר אלא בפירות".

16 כך נאמר בסוכה לב ע"א: "אמר ליה רבינא לרב אשי: ממאי דהאי 'כפות תמרים' דלולבא הוא? אימא חרותא! בעינא כפות, וליכא. ואימא אופתא! כפות מכלל דאיכא פרוד, והאי כפות ועומד לעולם. ואימא כופרא! אמר אביי: 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום' (משלי ג, יז), כתיב. רש"י (שם ד"ה חרותא) מפרש: 'חרותא - ענף הדקל משנתקשה שתי שנים ושלש. כופרא - היינו נמי עץ כעין חרותא, אלא עדיין בן שנה או שתי שנים".

17 ראו עוד: הרב משה טרגין, "הדר", בתוך: באר מרים - סוכות (עורך: הרב יעקב מנדן), אלון שבות תשע"ו, עמ' 212-218.

הרידב¹⁸ הדגיש שזהו טעם שונה מהמופיע בבבלי: "וזה דלא כש"ס דילן דהוא משום 'הדר', זאת אומרת אלא פסולו דיבש הוא משום 'לא המתים יהללו יה'". רבי יודה בר פזי מייחס חשיבות ליכולת לעמוד בהלל עם ארבעת המינים וצריך שיהיו דווקא חיים, בעוד לולב יבש הוא כמו מת. כאמור גם בירושלמי נזכרת עמדתו של ר' יהודה שיבש כשר.

ב. ארבעה מינים שלמים ולא חסרים

"תכונה אתרוגית" נוספת שהורחבה לשאר המינים היא השלמות.¹⁹ במשנה (סוכה ג, ו) נאמר על אתרוג: "חסר כל שהוא פסול". מה משמעות הפסול 'חסר'? בגמרא (סוכה לו ע"ב) נאמר:

איתמר: אתרוג שנקבוהו עכברים. אמר רב: אין זה הדר.²⁰

הביטוי "חסר" מופיע במשנה רק ביחס לאתרוג. בשאר המינים לא מופיע הביטוי "חסר" אך יש תיאורים שמבטאים חסר, כמו: "נקטם ראשו/ראשה" ו"נפרצו עליו/יה" שנאמרו בלולב, הדס וערבה, וכן בלולב: "ניטלה התיומת". על כך למשל נאמר בגמרא:

אמר רבי יהושע בן לוי: ניטלה התיומת - פסול. מאי לאו, הוא הדין נחלקה? לא, ניטלה שאני, דהא חסר ליה.

(סוכה לב ע"א)

כמו כן, על כל אחד מארבעת המינים כתוב במשנה "גזול - פסול". אפשר לראות את פסול הגזול גם כפסול הקשור ל"חסר". בעקבות דברי המשנה (סוכה ג, א): "לולב הגזול פסול", נאמר בגמרא (סוכה כט ע"ב - ל ע"א) שלולב גזול פסול משום מצווה הבאה בעבירה. הלימוד הוא מתוכחת הנביא מלאכי: "והבאתם את הגזול ואת הפסח ואת החולה" (מלאכי א', יג), ולמדו בגמרא: "גזול דומיא דפיסח". נענוע לולב גזול הוא

18 רבי יעקב דוד וילובסקי, חידושי רידב"ז, ירושלמי סוכה ג, א.

19 יש להוסיף את הדרשה הראשונה על המילים בפסוק: "פרי עץ הדר" (סוכה לה ע"א): "עץ שטעם עצו ופריו שוה, הוא אומר זה אתרוג". גם ביטוי זה הוא סמל לשלמות. הרמב"ם בהל' שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ב איחד בהלכה את האתרוג עם ההדס. גם על ההדס דרש רבי אליעזר בן יעקב (סוכה לב ע"ב): "טעם עצו וטעם פריו שוה". אולי יש בזה פתח להסביר את שיטת הרמב"ם בריבוי הדס ולא מינים אחרים (הל' שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ז): "ואם רצה להוסיף בהדס כדי שתהיה אגודה גדולה מוסיף ונויי מצוה הוא". עיינו עוד ברמב"ם, מורה נבוכים, ג מג, על הקשר בין האתרוג להדס.

20 רש"י (שם ד"ה ומשנינן) הסביר שהלימוד הוא מהדרשה "ולקחתם לכם ביום הראשון" שתהיה לקיחה תמה. הפירוש הזה קשה, כי בסוגיות אחרות הלימוד של לקיחה תמה מלמד שצריך שיהיו כל המינים יחד בלי שחסר אחד מהמינים. "ומנין שמעכבין זה את זה? תלמוד לומר ולקחתם - שתהא לקיחה תמה" (סוכה לד ע"ב ומקבילות). ורש"י (שם ד"ה תמה) הסביר את הדרשה: "תמה - שלימה, ולקחת תם". נראה שרש"י הרחיב את הדרשה לשני סוגי שלמות: נטילת ארבעת המינים כשכולם יחד; המינים עצמם צריכים להיות שלמים.

כמו הקרבת קרבן "פיסח", הקרבת קרבן בעל נכות שאיננו שלם ויש ניסיון להרחיב את הלימוד מפיסח אפילו לגזול.

מוטיב זה, על חשיבות לקיחת פרי שלם שאינו בעל מום, מופיע בגמרא בהקשר נוסף:

רבי אומר: אל תקרי "הדר" אלא הدير. מה דיר זה יש בו גדולים וקטנים, תמימים ובעלי מומין, הכי נמי יש בו גדולים וקטנים תמימים ובעלי מומין. אטו שאר פירות לית בהו גדולים וקטנים תמימים ובעלי מומין? אלא הכי קאמר: עד שבאין קטנים, עדיין גדולים קיימים.

(סוכה לה ע"א)

רבי ציין שבעץ האתרוג יש פירות תמימים - שלמים, ויש גם פירות בעלי מומים. הגמרא שואלת שהרי בכל העצים יש גדולים וקטנים, שלמים ובעלי מומים? תשובת הגמרא היא שאתרוג הוא ייחודי משאר העצים בכך שבאותה עת יכולים להיות על העץ פירות בשלבי התפתחות שונים.

יש לשים לב שהגמרא לא התייחסה בתשובתה לתמימים ובעלי המומים. ייתכן שרבי עצמו סובר שאכן יש דבר ייחודי באתרוג שרק בו ישנה אפשרות לפירות תמימים ממש. אולי זה דבר מציאותי ואולי זה סמל לכך שבאתרוג יש שלמות שאי אפשר למצוא באף פרי אחר. מובן שלשם קיום המצווה יש לבחור את האתרוג התמים והשלם ולא את בעל המום.

יש גם לולב שמוגדר כבעל מום. כך הסביר רבא (סוכה לב ע"א) את סיבת הפסול של לולב שכל עליו בצד אחד של השדרה: "ואמר רבא האי לולבא דסליק בחד הוצא בעל מום הוא ופסול". דעת רבא מופיעה לאחר רצף של סוגי לולבים 'משונים', שהגמרא דנה לגבי כשרותם, והרצף מופיע כהמשך לפירוש על פסול 'נקטם ראשו'.

נמצא, שתכונה אתרוגית - שלם ולא חסר, תמים ולא בעל מום, מתרחבת גם לשאר המינים וגם בהם נצטרך שיהיו שלמים.

2. לולב הדס וערבה

תכונותיהם של הלולב וההדס והערבה מתרחבות גם על האתרוג.

א. נטילת המינים כשראשיהם כלפי מעלה

בגמרא נאמר:

אמר חזקיה אמר רבי ירמיה משום רבי שמעון בן יוחאי: כל המצות כולן אין אדם יוצא בהן אלא דרך גדילתן, שנאמר: "עצי שטים עומדים" (שמות כ"ו, טו).

(סוכה מה ע"ב)

רש"י (שם ד"ה כל המצות) פירש: "כגון קרשי המשכן, ועמודים, ולולב והדס וערבה". דין זה נוגע לכל המצוות שמשמשות בהם בצומח מן הטבע, ובהקשר של חג הסוכות, ציין רש"י את שלושה המינים האגודים - לולב, הדס וערבה. ראשונים אחרים ציינו שהכוונה לכל ארבעת המינים, וכך במאירי:²¹ "אלא כדרך גדילתן כגון נטילת לולב והדס וערבה ואתרוג וכיוצא באלו".²²

המגן אברהם²³ העיר שבעת קיום המצווה אוחזים את האתרוג כשהפיטם למעלה, אף שדרך גדילתו היא שהעוקץ למעלה, וביאר בשם הרי"ף גיאות: "מכל מקום מקרי דרך גדילתו עוקצו למטה". במשנה ברורה²⁴ הסביר זאת: "מכל מקום מקרי דרך גדילתו עוקצו למטה, אלא שהפירות מכבידין אותו".²⁵ נראה שמתייחסים אל האתרוג כאילו לא הפך לפרי, כשם שהלולב, ההדס והערבה אינם פירות. האתרוג גדל הפוך, וייתכן שבשל כך לא ציין רש"י יש ליטול את האתרוג כדרך גדילתו, אם כי כאמור, העוקץ למעלה והפיטם למטה, מפני כובד האתרוג.

ב. הצמדת האתרוג לאגד הלולב, ההדס והערבה

יש לאגוד את הלולב עם ההדס והערבה, מבלי שהאתרוג יהיה חלק מהאגודה, כשיטת ר' אליעזר (סוכה לד ע"ב). נהגו להצמיד את האתרוג לאגודה, אף שהלכה זו לא נזכרה בגמרא. אמנם, יש מקור להנהגה זו על פי הגמרא:

ד' מינין שבלולב, ב' מהן עושין פירות וב' מהם אין עושין פירות. העושין פירות יהיו זקוקין לשאין עושין, ושאין עושין פירות יהיו זקוקין לעושין פירות, ואין אדם יוצא ידי חובתו בהן עד שיהו כולן באגודה אחת; וכן ישראל בהרצאה עד

---

21 הרב מנחם המאירי, בית הבחירה למאירי, סוכה מה ע"ב ד"ה כל המצות.
22 כך גם נפסק להלכה. עיינו: משנה תורה, הל' שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ו וה"ט; שולחן ערוך, אורח חיים, ס' תרנא סע"ב.

23 הרב אברהם אבלי הלוי גומבינר, מגן אברהם, אורח חיים, ס' תרנא ס"ק ז.

24 הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, משנה ברורה, אורח חיים, ס' תרנא ס"ק יז.

25 כדי לברך על ארבעת המינים "עובר לעשייתן", נוטלים את ארבעת המינים כשהאתרוג הפוך - עוקץ למעלה והפיטם למטה, שאז אין זה "כדרך גדילתן" ורק עם סיום הברכה הופכים את האתרוג והעוקץ למטה והפיטם למעלה (סוכה לט ע"א; תוספות שם ד"ה עובר). לוי היו נוטלים את ארבעת המינים מיד כדרך גדילתן אי אפשר היה לברך, כי "מדאגבהיה נפק ביה" (סוכה מב ע"א). רבי אליהו וולף שפירא (אליה רבה, ס' תרנא אות יד) ורבי אברהם ב"ר יחיאל מיכל דנציגר (חיי אדם, כלל קמח סע' ט) כתבו שהנוטל ועוקצו למעלה אף בדיעבד לא יצא ידי חובה. כך פסק גם הרב ישראל מאיר הכהן (לעיל, הערה 24), ס"ק טז.

שיהו כולן באגודה אחת, שנאמר: "הבונה בשמים מעלותיו ואגודתו על ארץ
יסדה" (עמוס ט', ו).

(מנחות כז ע"א)²⁶

הבית יוסף כתב בשם הרב מנחם מרקנט שצריך להצמיד את האתרוג לאגודה:

אם צריך לחבר האתרוג ללולב בשעת הנענוע ולנענע שניהם יחד, או אם אינו
מנענע אלא אגודת הלולב לבד ויד שמאלו שהאתרוג בה תהא עומדת במקומה
בלי נענוע. דבר זה לא נתבאר בגמרא ולא בדברי הפוסקים. אבל הרב מנחם
מרקנט כתב בפרשת אמור (ד"ה ולקחתם) צריך לסמוך האתרוג עם שאר המינים
שלא להפרידה מן הבנין. וסוד זה נגלה אלי בחלום בליל יום טוב הראשון של
חג הסוכות בהתאכסן אצלי חסיד אחד אשכנזי שמו הרב ר' יצחק ראיתי בחלום
שהיה כותב השם ביו"ד ה"א והיה מרחיק הה"א אחרונה מן השלש אותיות
הראשונות. ואמרתי לו: מה זה עשית? והשיב: כך נוהגים במקומינו. ואני מחיתי
בו, וכתבתי אותו שלם ואשתומם על המראה ואין מבין. למחר בעת נטילת לולב
ראיתי שלא היה מנענע רק הלולב ומיניו בלא אתרוג והבנתי פתרון חלומי וחזר
בו. ורז"ל רמזו סוד זה (ויקרא רבה פרשה ל, ט):

"פרי עץ הדר" (ויקרא כ"ג, מ) - זה הקדוש ברוך הוא, שנאמר: "הוד והדר לפניו"
(תהילים צ"ו, ו; דה"א ט"ז, כז).

"כפות תמרים" זה הקדוש ברוך הוא שנאמר: "צדיק כתמר יפרח" (תהילים צ"ב, יג).
"וענף עץ עבות" זה הקדוש ברוך הוא שנאמר: "והוא עומד בין ההדסים" (זכריה
א', ח).

"וערבי נחל" זה הקדוש ברוך הוא שנאמר: "סולו לרוכב בערבות" (תהילים ס"ח, ה).
תראה שכל המינים האלו רומזים בשם יתברך.²⁷

אכן נפסקה הלכה כרבי אליעזר שהאתרוג אינו באגודה, אך ייתכן שרבי יהודה חולק
וסובר שהאתרוג צריך להיות חלק מהאגוד. רבי יהודה מצריך לאגוד על פי גזרה שווה
מהמילה "ולקחתם" שנאמרה בארבעת המינים ובאגודת אזוב בפסח מצרים (סוכה לג
ע"א). המילה "ולקחתם" פותחת את הפסוק שבו אנו מצווים ליטול את ארבעת המינים,
ומילה זו מתייחסת לכל המינים באגד אחד. יתרה מזאת, האתרוג הוא המין הראשון

26 בשולחן ערוך (אורח חיים, סי' תרנא סעי' יא) פסק: "צריך לחבר האתרוג ללולב בשעת נענוע ולנענע
בשניהם יחד." ר' אליהו ב"ר שלמה זלמן (ביאור הגר"א, סי' תרנא סעי' יא ד"ה צריך לחבר) ציין לגמרא
במנחות כמקור לדין.

27 אורח חיים, סי' תרנא ד"ה כתב ב"ה. ראו: הרב כהן (לעיל, הערה 5), עמ' תריח-תריט.

והוא צמוד למילה "ולקחתם" - "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר...". אפשר שרבי יהודה סבר שכל ארבעת המינים צריכים להיות אגודים.²⁸ נמצא, אף ששיטת רבי יהודה נדחתה, משהו בכל זאת השתמר על פי שיטה זו ועל כן יש להצמיד את האתרוג לאגד הלולב.²⁹

ד. "מי בראש?" - אגד הלולב, ההדס והערבה או האתרוג

1. אגד הלולב, ההדס והערבה ביד ימין והאתרוג ביד שמאל

בתורה, האתרוג מופיע ראשון בפסוק ואחריו שלושה המינים האחרים. במשנה הופיעו דיני הלולב ההדס והערבה, אחר כך דיני האתרוג. גם מבחינת האחיזה והברכה, הלולב, ההדס והערבה - הם הדומיננטיים. כך נאמר בגמרא:

ואמר רבה: לולב בימין, ואתרוג בשמאל. מאי טעמא? הני תלתא מצות, והאי חדא מצוה.

(סוכה לז ע"ב)

רבה קבע, שאת הלולב האגוד עם ההדס והערבה יש להחזיק ביד ימין ואת האתרוג ביד שמאל. הטעם לדבר הוא שהלולב כולל עוד שני מינים ויחד אלו שלוש מצוות, לעומת האתרוג שהוא מצווה אחת.³⁰ כיון שיד ימין היא היד החשובה, בה יוחזק החלק החשוב יותר מארבעת המינים. המאירי³¹ הסביר את דברי רבה:

---

28 אפשרות כזו העלה הרב יוסף ב"ר מאיר תאומים (פרי מגדים, אשל אברהם, אורח חיים, ס' תרנא ס"ק 1).

29 הפוסקים חלקו האם יוצאים ידי חובה כשנוטלים את ארבעת המינים ביד אחת. רבי יוסף קארו (הבית יוסף, טור אורח חיים, ס' תרנא) כתב בשם האורחות חיים שלא יצא. אך הרב דוד הלוי (טורי זהב, אורח חיים, ס' תרנא ס"ק יד) והרב אליהו וולף שפירא (לעיל, הערה 25) כתבו שיצא ידי חובה. הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (לעיל, הערה 24), ס"ק טו, ציין למחלוקת זו וכתב: "ולענין הלכה יש להחמיר בשל תורה וצריך לחזור וליטלו בלא ברכה", וכך כתב גם הרב חיים בן יעקב פלאג'י, כף החיים, אורח חיים, ס' תרנא ס"ק לג.

30 סך הכל ארבע מצוות. במדרש (ויקרא רבה פרשה ל ב) נאמר: "אלו שבע מצות שבחג ואלו הן: ד' מינין שבלולב וסוכה חגיגה ושמחה", וכאן נספרים ארבעת המינים כארבע מצוות. לעומת זאת הרמב"ם (ספר המצוות, שורש יא) כתב לעניין מנין המצוות שארבעת המינים נחשבים מצווה אחת: "פעמים יהיה הצווי האחד שהוא מצוה אחת יש לו חלקים רבים. כמו מצות לולב (עשה קסט) שהיא ארבעה מינים. הנה לא נאמר כי פרי עץ הדר מצוה בפני עצמה וכפות תמרים מצוה בפני עצמה וענף עץ עבות מצוה בפני עצמה וערבי נחל מצוה בפני עצמה. לפי שאלו כלם הם חלקי המצוה. כי הוא צוה לקבצם ואחר קבוצם תהיה המצוה לקחת הכל ביד ביום הידוע".

31 הרב מנחם המאירי, בית הבחירה למאירי, סוכה לז ע"ב ד"ה כשבא.

כשבא ליטול את הלולב לצאת בו צריך שיהא לולב בימין ואתרוג בשמאל. ופירושו הטעם בגמרא הכא תלת מצוה והכא חדא. ולא דוקא שיהו ארבעתם מצות חלוקות שהרי ארבעתם מצוה אחת ומעכבין זה את זה [מנחות כז ע"א]. אלא פירושו שבזו שלשה חלקי המצוה וכל שיש בו רוב חלקי המצוה ראוי ליטול בימין. ואם החליף ונטל לולב בשמאל ואתרוג בימין יש אומרים שפסול, וכמו שאמרו למטה כששאלו [סוכה מב ע"א] "והא מדאגביה נפק ביה" תירץ בו "בשהפכו". והם מפרשים בו אף בהפכה שמימין לשמאל. ומ"מ עקר הדברים שבדיעבד יצא.

מדברי המאירי למדנו שארבעת המינים זו מצווה אחת המורכבת מארבעה מינים, הנחלקים לשתי קבוצות שאינן שוות מבחינה מספרית: שלושה מינים ומין אחד. כיון שכך, שלושה רבעים מהמצווה יוחזקו ביד ימין, וביד שמאל יוחזק רבע. הלכה נוספת היא שלכתחילה יש ליטול את אגד הלולב ביד ימין ואת האתרוג ביד שמאל, אך בדיעבד אם אדם לקח את האתרוג ביד ימין ואת אגד הלולב ביד שמאל הוא יצא ידי חובה. אפשר להציע שהסיבה שבדיעבד יצא היא שאכן יש לאתרוג חשיבות זהה לשלושת המינים ואכן הוא ראוי להיות בימין. אמנם מסיבה 'כמותית' נבחר הלולב אך זו אינה העדפה עקרונית.

הרמב"ם (הלכות שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ו) כתב על דרך הנטילה:

מצוה מן המוכרח לאגוד לולב והדס וערבה ולעשות שלשתן אגודה אחת, וכשהוא נוטלם לצאת בהן מברך תחלה על נטילת לולב הואיל וכולן סמוכין לו ואחר כך נוטל האגודה הזאת בימינו ואתרוג בשמאלו [...]

וכך גם בהמשך (שם ה"ט):

ומצוה כהלכתה שיגביה אגודה של שלשה מינין בימין, ואתרוג בשמאל.

הרמב"ם ניסח אחרת מהגמרא: אגודה בימין ואתרוג בשמאל, ולא כפי שאמר רבה: "לולב בימין". הרמב"ם לא הציב את הלולב כנגד האתרוג, אלא אגודה כנגד האתרוג וכך פשוט יותר להבין למה האגודה ביד ימין ולא האתרוג לבדו. שלושה מינים מאוגדים בימין מול אתרוג אחד בלבד בשמאל.³²

32 ראו את הסברו של רבי מנוח מנרבונה (ספר המנוחה, הל' שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ו ד"ה מצוה) לאגידת שלושת המינים יחד והפרדתם מן האתרוג על פי דברי פסיקתא דרב כהנא.

הרמב"ם כותב פעמיים: "מצוה מן המובחר לאגוד לולב", ואחר כך: "ומצוה כהלכתה". כלומר אף שאפשר לצאת ידי חובה בדיעבד בלי אגד כשלוקחים כל מין ומין לעצמו וכשכולם אצלו, בכל זאת מצווה לאגוד שלושה מינים וליטלם ביד ימין, ואת האתרוג ליטול ביד שמאל.

הרב דוד אבודרהם³³ כתב טעם נוסף על טעם הגמרא לסיבה שאתרוג יהיה ביד שמאל דווקא. האתרוג דומה ללב, והלב בגוף נמצא בצד שמאל.³⁴ לפי דבריו נראה שהקביעה של רבה לולב בימין ואתרוג בשמאל, אינה הכרעה על חשיבות יתרה ביד ימין אלא על תכונות אחרות של כל יד. ואולי אף יותר, דווקא האתרוג הוא זה שצריך להיות 'ראשון' ביד שמאל, ואילו ללולב 'נשארה' יד ימין.³⁵

2. ברכת "על נטילת לולב" על כל ארבעת המינים

א. במינו גבוה מכולן

כשנוטלים את ארבעת המינים, מדגישים מין אחד מבין הארבעה. כך נאמר בתוספתא ברכות (ליברמן) ו, י:

העושה לולב לעצמו או' ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.
כשהוא נוטלו או' ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת לולב.

נוסח הברכה מוסכם על הכל, ובוודאי בעת שמקיימים את המצווה כחובה מהתורה.³⁶ בהמשך הגמרא (סוכה לז ע"ב) דנים האמוראים מהו נוסח הברכה על ארבעת המינים:

אמר ליה רבי ירמיה לרבי זריקא: מאי טעם לא מברכינן אלא "על נטילת לולב"?
הואיל וגבוה מכולן.
ולגבהיה לאתרוג, ולבריך?
אמר ליה: הואיל ובמינו גבוה מכולן.

33 ספר אבודרהם, סדר תפילת סוכות ד"ה וגומרין את ההלל.

34 רבי משה ב"ר אברהם מת (מטה משה, עמוד העבודה ארבעת המינים, הושענא רבה, שמיני עצרת סי' תתקחה) כתב: "ונוטל הלולב בימין מפני ששלושה מינים אגודים בו. וסימן לדבר 'לב חכם לימינו' (קהלת י, ב)". המילה 'חכם' בגימטריה שווה למילה 'לולב'.

35 בסוכה לא ע"ב, בכת"י של בית המדרש לרבנים (ENA 850) (1608) הגרסה היא: "אתרוג בשמאל ולולב בימין" המיקום זהה, אך הצגת ההלכה שונה. האתרוג לפני הלולב.

36 התוספתא נזכרת בתלמוד ירושלמי: ברכות ט, ג; סוכה ג, ד. בתלמוד בבלי: פסחים ז ע"ב; סוכה מו ע"א. ברם, בגמרא בסוכה מו ע"א נאמר בשם ר' יהושע בן לוי ור' יצחק שרק ביום הראשון יש לברך בנוסח זה. אך בשאר הימים נוטלים ארבעה מינים בעקבות תקנת רבן יוחנן בן זכאי ליטול ארבעה מינים זכר למקדש, יש לברך "על מצוות זקנים".

רבי ירמיה מודע לכך שמברכים "על נטילת לולב" והוא שאל את ר' זריקא מדוע. נראה שהוא עצמו משיב לשאלה שהלולב גבוה מבין שלושת המינים האחרים, ואם העניין הוא הגובה אז למה לא מגביהים את האתרוג ומברכים עליו? נראה שלפי ר' ירמיה האתרוג הוא החשוב מבין כל המינים, ועל כן אם יש 'בעיה טכנית' שהלולב גבוה יותר, אפשר לפתור זאת באמצעות הרמת האתרוג.

תשובתו של רבי זריקא היא ש'במינו' הלולב גבוה יותר. המאירי³⁷ הסביר את תשובת רבי זריקא:

כשהוא בא ליטול ארבעת המינים אינו מברך אלא על הלולב שהוא עיקר האגד וכולם טפלים לו, הואיל ובמינו גבוה מכולם. אם שהאילן שלו גבוה משאר אילנות, אם שהוא צריך שיהא יוצא מן האגד על כל אותן הנאגדים עמו.

בדברי המאירי שני הסברים לדברי רבי זריקא. האחד, מתוך שלושה המינים שבאגד, הלולב צריך להיות גבוה בטפח מהמינים האחרים. כך נאמר בגמרא (סוכה לב ע"ב):

אמר רב יהודה אמר שמואל: שיעור הדס וערבה - שלשה, ולולב ארבעה, כדי שיהא לולב יוצא מן ההדס טפח.

ורבי פרנך אמר רבי יוחנן: שדרו של לולב צריך שיצא מן ההדס טפח.

אפשרות שנייה היא שהלולב גבוה מטבע ברייתו. נראה להציע שהבחירה במילה "במינו" באה להזכיר את הפסוקים בכריאת העולם שם חוזר המושג "מינו" (בראשית א', יא).

הרב מנחם המאירי (שם) הוסיף עוד הסבר לדברי רבי זריקא:

ולדעתי אמר שהוא גבוה מכולם בערך המעלה, וזהו לדעתי שאמר "במינו" כלומר באותם הנאגדים עמו שרומזים על איזה חסרון - אם בריח, אם בטעם, אם בשניהם. והלולב שהוא בעל הטעם שרומז על מין החכמים הבלתי שלימים הוא גבוה מן הנרמז באחרים שבאגד, ורמז באגד שיהו לאגודה אחת לעבודת האל. והאתרוג שהוא רומז על השלם במיני חלקיו, אינו נכלל עם השאר ולא באה הברכה עליו למיעוטו, שהעולם נידון אחר רובו, וכי רובו על הלולב הואיל וגבוה מכולם במינו, כמו שרמזנו.

באגד הלולב יש שלושה מינים שיש בהם חסר. הלולב חסר ריח, ההדס חסר טעם והערבה חסרה גם טעם וגם ריח. לדברי המאירי, הטעם חשוב מהריח, ולכן נבחר הלולב להיות המרכזי שבאגד. הוא מוסיף ומסביר מדוע האתרוג שיש בו גם טעם וגם ריח לא

37 הרב המאירי (לעיל, הערה 31), ד"ה כשהוא בא.

נבחר להיות המין שעליו מברכים. המינים מסמלים את האנשים וכיון שרוב העולם הם אנשים חסרים ולא שלמים אז הולכים אחר הרוב. יש כאן כפילות של 'אזלינן בתר רובא' אצל המאירי. מברכים על האגד כי שם רוב חלקי המצווה, וגם מברכים על האגד כי הוא סמל לאנושות שרובה חסרה. מתוך קושייתו נראה שגם המאירי בעצמו חשב שהאתרוג יותר חשוב ולכן היה צריך להסביר שלא בוחרים במין ה'איכותי' יותר אלא זו בחירה 'כמותית'.

אפשר לומר שמברכים על החסר עצמו, או שנאמר שהחסרים הם המברכים. כשם שאין נוטלים מינים יבשים מפני שהמתים אינם מהללים יה (על פי הירושלמי סוכה ג, א), כך באופן הפוך נאמר כי המושלמים אינם מהללים יה. לאמר, האתרוג שמייצג את החיים המושלמים אינו יכול להוביל את המברכים. הוא אינו מכיר בצורך, בהקטר ובקושי ולכן הוא לא יכול להלל את ה' בזמן הקושי.³⁸

הריטב"א³⁹ כנראה סבר שהלולב אכן יותר חשוב כי הוא סמל לקב"ה עצמו:

והאי דמברכין אלולב משום דבמינו גבוה מכולן. פירשו בו שהוא עולה בעצו ישר, גדול, וגבוה מכולם שאין בשאר שיהו ענפיו כך נאין וגבוהין בלא בדים יוצאים מצדיהם. ועל דרך האמת פירשו במה שאמרו בהגדה: "כפות תמרים" זהו הקדוש ברוך הוא, שנאמר: 'וצדיק יסוד עולם' (משלי י', כה),⁴⁰ וסודו ידוע לידועי חן.

לעיל הובא המדרש (ויקרא רבה פרשה ל ט), ובו מתואר שכל אחד מארבעת המינים מסמל את ה'. הריטב"א טען שדווקא הלולב הוא הגילוי הכי בולט של ה'.⁴¹

---

38 הרב אליהו וולף שפירא (לעיל, הערה 25), ס"ק ח, הקשה שתי קושיות מדוע לא מברכים על האתרוג: בשם המהרי"ל שאל, הרי אתרוג כתוב ראשון בפסוק, וידוע לנו שמברכים על המוקדם בפסוק וכפי שידוע בהלכות הברכות על שבעת המינים. בשם הלבוש שאל שהאתרוג הוא פרי זוו מעלה על הלולב. כדי לענות על כך היה צריך להביא את פירוש האבודרהם שהוזכר לעיל. הרב אברהם אבלי הלוי גומבינר (לעיל, הערה 23), ס"ק ו, חיבר את שני החלקים בגמרא והוסיף שהלולב בימין כיון שמברכים עליו.

39 רבי יום טוב בן אברהם אשבילי, חידושי הריטב"א, סוכה לו ע"ב ד"ה אמר רבא לולב.

40 הרב אליהו ליכטנשטיין (המהדיר על חידושי הריטב"א, סוכה לו ע"ב הערה 796) הקשה על הריטב"א שלא כתוב במדרש "וצדיק יסוד עולם"; ובהמשך (שם הערה 798) הפנה לדברי הרב יעקב עטלינגר (הערות לנר) שיישב העניין.

41 הרב תאומים (לעיל, הערה 28), ס"ק ב, הזכיר את דברי הריטב"א הללו, וכתב "ואין לנו ידיעה בזה, אולי יזכני ה' ולהבין את זאת בעזרת השם יתברך". ועיינו בהערה הקודמת.

ממכלול ההסברים מתקבל שהברכה "על נטילת לולב" כוללת בתוכה הן את האגד שבו נמצאים ההדס והערבה, והן את האתרוג. כאן "התכונה הלולבית", הלולב הגבוה מבין ארבעת המינים והגבוה באילנות, מקרין ומשפיע בברכתו גם על האתרוג.

ב. הואיל וכולן סמוכין לו

הרמב"ם כתב את ההלכה על הברכה:

וכשהוא נוטלם לצאת בהן מברך תחלה 'על נטילת לולב' הואיל וכולן סמוכין לו. (הלכות שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ו)

מפרשי הרמב"ם הקשו שטעם זה של הרמב"ם איננו הטעם שהופיע בגמרא בשמו של רבי זריקא. הלחם משנה⁴² כתב:

מברך תחלה על נטילת לולב הואיל וכולן סמוכין לו. כלומר מפני שהכל סמוכין ללולב והוא העיקר מפני כן מברכין עליו. [...] ואולי יש לפרש דהיינו סמוכין לו כלומר שהוא מעולה מכולן. וזה שכתוב בגמרא מינו גבוה כלומר שכיון שהוא גבוה הוא מעולה מכולן. ולפי המגיה סמוכין רצה לומר נשענין עליו שכחו חזק לסובלן באגדו והיינו מפני גובהו ותוקפו.

בדברי הלחם משנה שלושה הסברים. הראשון, הלולב הוא עיקרי והאחרים טפלים לו. השני, הלולב הוא 'מעולה' מכולן. יש שתי משמעויות למילה 'מעולה': טוב מכולם או עליון מכולם. לשיטתו, הגובה הפיזי מעיד על עליונות מהותית. התירוץ האחרון שהמגיה כתב הוא שהמילה 'סמוכין' משמעה נשענים, והלולב חזק גבוה ותקיף עד שהוא יכול לסחוב אתו את שאר המינים שבאגד.

נשים לב שבתירוץ של המגיה נראה שהלולב מיוחד ביחס לשאר המינים שבאגד - שהם לכאורה רק ההדס והערבה. אך מה עם האתרוג שאינו באגד? מדוע אין מברכים עליו בנפרד? אפשר להציע שהוא סובר שהכוונה גם לאתרוג, כי אף שאינו בפועל בתוך האגד הוא עדיין תחת 'לולב מצוה לאוגדו' כלומר מצווה לקחת את ארבעת המינים יחד.⁴³ יש שכתבו שדברי הרמב"ם "וכולן סמוכים לו", לא נועדו לנמק מדוע מברכים על הלולב דווקא. הרמב"ם הסביר כאן שאפשר לברך רק כאשר כל המינים נמצאים, וכך כתב בסוף ההלכה: "ואם לא אגדן ונטלן אחד אחד יצא, והוא שיהיו דארבעתן מצויין אצלו". כך למשל כתב הרב נחום רבינוביץ: "כאן בא להדגיש רק שמזכיר בברכה את

42 הרב אברהם ב"ר משה די בוטון, לחם משנה, הל' שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ו.

43 עיינו: הרב יוסף קפאח, משנה תורה עם פירושי הרב יוסף בכה"ר דוד קאפח, הל' שופר וסוכה ולולב פ"ז ה"ו הערה טז.

הלולב בלבד ולא יתר המינים ואף על פי כן אין זה אלא אם וכולן סמוכין לו כי כולם מעכבים זה את זה.⁴⁴

סיכום

המבנה של הפרק השלישי במשנה במסכת סוכה הוא כך: בתחילה נדונו דיני הלולב, ההדס והערבה ואחר כך דיני האתרוג. באמצע הפרק עוסקת המשנה באיגודם של ארבעת המינים ומכאן ואילך האתרוג נכלל כחלק מהיחידה השלמה הנקראת 'לולב'. האתרוג ואגד הלולב משפיעים זה על זה בתכונותיהם. האתרוג שהוא 'פרי עץ הדר' מאציל מהדרו ומשלמותו על הלולב באיסור ליטול מינים יבשים ובאיסור ליטול מינים חסרים או בעלי מום. הלולב גם הוא משפיע על האתרוג בכך שצריך ליטול את האתרוג כשפיטמו למעלה כלולב אף שהאתרוג לכאורה גדל הפוך. בנוסף, האתרוג צריך להינטל בצמוד ללולב וכך להיכנס תחת הכפיתה ובאגודה של שלושת המינים ואז הוא נקרא 'לולב'.

יש לכאורה מאבק סמוי בין האתרוג ללולב "מי בראש". האתרוג מופיע ראשון בתורה, אך במשנה הלולב מוצג ראשון. המצווה ליטול ארבעה מינים נקראת "מצות לולב" וגם הברכה היא "על נטילת לולב". בגמרא נקבע שהלולב, ההדס והערבה יוחזקו ביד ימין והאתרוג ביד שמאל ויש הבנות שונות במשמעות קביעה זו.

הלולב והאתרוג מייצגים דמויות שונות ותנועות שונות. הלולב הוא ענף, הוא חסר והוא 'כפות', כלומר הוא אינו מביא לידי ביטוי את מלוא יכולותיו. לעומתו האתרוג הוא פרי, הוא מושלם והוא בשיאו. שני הפנים הללו לא יכולים להתקיים לבדם. האתרוג צריך תזכורת שיש חוסר, שיש עוד לאן להתקדם ושיש מי שזקוק לעזרה. גם ה'לולב' זקוק לאיזון ולהכרה שיש טוב ושלמות שאפשר לשאוף אליהם.

אף שהיינו מצפים שהאתרוג יוביל את ארבעת המינים, דווקא הלולב נבחר לעמוד בראש. בסוכות, לאחר שאספנו את רוב הפירות לביתנו, צריכים אנו להיזכר למי הכל ושאונו אמנם חסרים ועוד זקוקים לסיוע מהשמים.⁴⁵ גם בהלל, בעומדנו לפני ה', אנו מבטאים את שתי התנועות הללו, מחד גיסא "צַרְהָ וַיִּגְוֹן אֶמְצֵא. וּבְשֵׁם ה' אֶקְרָא" (תהילים

44 יד פשוטה, הל' שופר סוכה ולולב פ"ז ה"ו.

45 עיינו בדברי ספר החינוך (מצווה שכד) שכתב: "וכמו כן מצות הלולב עם שלשת מיניו מזה השורש היא, לפי שימי החג הם ימי שמחה גדולה לישראל, כי הוא עת אסיפת התבואות ופירות האילן בבית, ואז ישמחו בני אדם שמחה רבה, ומפני כן נקרא חג האסיף, וצוה האל לעמו לעשות לפניו חג באותו העת, לזכותם להיות עיקר השמחה לשמו. ובהיות השמחה מושכת החומר הרבה ומשכחת ממנו יראת אלהים בעת ההיא, ציונו השם לקחת בין ידיו דברים המזכירים אותנו כי כל שמחת לבנו לשמו ולכבודו".

קט"ז, ג-ד), ומאידך גיסא "כּוּס יִשׁוּעוֹת אֶשָׂא וּבְשֵׁם ה' אֶקְרָא" (שם, יג). הלולב ה'כפות' מצליח לבטא את הצורך והגזקקות והוא גם 'מתלבש' בהדרו של האתרוג המזכיר את הישועות וההודאה על כל הטוב שכבר קיבלנו.